

Ю.О. НИКОЛАЄВ,

Одеський національний університет ім. І.Мечникова

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО ІНТЕГРОВАНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ

Економічна безпека країни неможлива без формування екологічно інтегрованого менеджменту як на загальнодержавному рівні, так й на рівні окремих суб'єктів господарювання.

Структура промислового комплексу України сформована так, що в результаті діяльності підприємств, які відносяться до різних галузей, утворюються відходи всіх класів небезпеки. Серед загальної кількості відходів, які щорічно створюються, реальну цінність мають 410 – 430 млн. тон, причому їхня рекуперация дозволила б задовольнити потреби низки виробництв у необхідній для них сировині. Наприклад, у "червоних" шламах Миколаївського глиноземного заводу зміст рідкоземельних елементів складає 40 г/тону, що значно підвищує їхню концентрацію у рудах [1].

Існуючий рівень утилізації вторинних матеріальних ресурсів не відповідає технологічним і технічним можливостям, які має держава, їхній економічній значущості та екологічному ефекту, який може бути отриманий від їх повторного залучення до техногенного кругообігу. Обсяги твердих промислових відходів, які щорічно утилізуються (10 - 15 % від загальної кількості відходів, що створюються), радикальним чином не впливають на поліпшення екологічного оточення, що значною мірою обумовлене фінансуванням природоохоронних заходів за залишковим принципом та вибором пріоритетів, які забезпечують переробку малотоксичних відходів, екологічний ефект від утилізації яких є невеликим [2].

Змінити кризову еколого-економічну ситуацію, яка склалася в країні, користуючись лише аналітичними мірку-

ваннями та розрахунками різних показників, неможливо.

Для розв'язання проблеми забруднення навколишнього середовища відходами промислових підприємств та підйому національної економіки є *потрібною реалізація комплексної програми з екологічно інтегрованого менеджменту*, яка б передбачала: модернізацію існуючої матеріально-технічної бази підприємств, впровадження наукоємних, ресурсозберігаючих технологій, вдосконалення нормативно-правових механізмів регулювання господарської діяльності, збільшення обсягів фінансування природоохоронних заходів, формування у суб'єктів господарської діяльності мотивації до розв'язання природоохоронних завдань і т.п.

При розробці комплексної програми з екологічно інтегрованого менеджменту можна виходити з наступних методологічних принципів дослідження сучасного природокористування, що пропонуються автором цієї статті.

Перший принцип має акцентувати увагу на тій обставині, що природа і суспільство являють собою генетичну єдність. Сутністю якісних змін у взаємодії суспільства і природи у XXI сторіччі у порівнянні з усією попередньою історією є те, що людське суспільство, поряд з використанням елементів природи з метою забезпечення нормальної життєдіяльності, все більше переходить до їх відтворення, до цілеспрямованого втручання не тільки в локальні, а й у глобальні природні процеси; матеріальне ж виробництво, що є формою реалізації єдності

суспільства і природи, є тісно переплетеним з природними процесами. Цей якісно новий стан, що знаходить прояв у тіснішому переплетінні економічних, соціальних, технологічних і біотехнічних процесів, може бути охарактеризованим як біосоціальна система, а сучасне суспільне виробництво, виходячи з цього, -- як еколого-економічна система. Сучасний економікс не виявив схильності виходу за суто економічні аспекти, зосередившись на проблемах економічного зростання і макроекономічної рівноваги, усунувшись по суті від реальних проблем трансформації сучасної економіки у зв'язку зі зміною взаємодії природи і суспільства. А зведення відносин природокористування лише до купівлі права на використання природного ресурсу й права на забруднення не забезпечує адекватного відбиття сучасних суспільних потреб, оскільки ігнорує їхню "екологічну" складову, питома вага якої в останні десятиріччя все більше зростає. Треба відзначити, що незадоволеність поясненнями аспекту природокористування стає все більш очевидною, зокрема, розгляданням теорією трудової вартості елементів природи як таких, що не мають вартості, а теорією маржінальної вартості найважливіших елементів природи, таких як вода, ліс, флора, фауна, -- маловартісними у порівнянні з золотом, сріблом, діамантами та ін. У цьому зв'язку спостерігаються різні підходи до пояснення нових явищ. Так, Дж. Нейсбіт вважає, що " в інформаційній економіці вартість зростає не завдяки праці -- фізичній, а завдяки знанню " [3]. Розглядаючи створення додаткового продукту, П. Бран припускає: "...природний потенціал, залучений у виробництво, "покриває" як додаткову вартість, так й збитки, або відходи, викликані ентропічним характером виробництва "[4]. Все частіше для пояснення економічних явищ вчені звертають свій погляд на загальносистемні закони, такі як закон збереження енергії, закон ентропії, закон внутрішньої динамічної рі-

вноваги і т.ін. При цьому неможна вдаватися до інших крайнощів--намагатися пояснити суспільний розвиток біологічними законами або інтегральними законами системи "суспільство-природа", але є важливим зріз взаємозв'язків, взаємозалежностей, взаємодії, взаємопідпорядкування економічних законів і законів природи. "Аналіз розвитку природи і суспільства, -- справедливо зазначає в цьому зв'язку І.М. Шабуніна, -- дозволяє виділити зону взаємозв'язків соціальних і природних чинників, де передумови розвитку перших стають умовою самовідтворення других"[5]. Об'єкт і предмет економічної науки не змінюються -- ними, як і досі, залишаються економічна система та ті відносини й закони, що функціонують в її межах. Але вони й змінюються, оскільки безмірно зростають вимоги до екологічної складової розвитку.

Другим провідним принципом методології дослідження має бути визнання опосередковуючої ролі суспільного виробництва у взаємозв'язку суспільства і природи. Відомо, що навколишнє природне середовище є загальною умовою праці та створює матеріальну основу виробничого процесу в будь-яку історичну епоху, за будь-якого суспільного устрою. Тому й взаємодія суспільства і природи відбувається, головним чином, через матеріальне виробництво. "Праця є перш за все процес, що відбувається між людиною і природою, в якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою"[6]. В цьому положенні К. Маркса міститься зазначення не тільки щодо опосередковуючої ролі праці, матеріального виробництва у взаємодії суспільства і природи, а й, що не менш важливо, щодо активної, провідної ролі людини по відношенню до природи. Вона, людина, в процесі своєї свідомої діяльності "опосередковує, регулює і контролює" свої зв'язки і взаємовідносини з природою. Прийняття такого підходу дозволяє суттєво уточнити

першопричини, форми, наслідки порушення рівноваги у взаємовідносинах суспільства з природою, визначити на концептуальному рівні напрямки розв'язання глобальних екологічних проблем сучасності. В літературі зустрічаються різні точки зору з питання співвідношення категорій “природокористування” та “матеріальне виробництво”. Одні автори вважають, що “природокористування охоплює всю галузь взаємодії суспільного виробництва і навколишнього середовища, з поглибленням суспільного поділу праці виділяється у систему спеціалізованих видів трудової діяльності, які здійснюють первинне привласнення елементів природи, їх використання, охорону від забруднення, а також направлене відтворення “[7]. Інші автори, навпаки, вважають, що “природокористування не є окремою сферою матеріального виробництва..., воно навіть ширше за рахунок охоплення природоохоронної діяльності, сфера якого знаходиться поза межами власне матеріального виробництва “[8]. На думку автора статті, ці позиції, не дивлячись на відмінність між ними, що здається на перший погляд, багато в чому співпадають, оскільки “використання”, а у певному сенсі “відтворення і охорона” елементів природи є нічим іншим, як процесом матеріального виробництва в широкому його розумінні, тобто як відтворення матеріального життя. В такому широкому трактуванні матеріальне виробництво включає не тільки власне виробництво матеріальних благ і послуг, а й також й “відтворення людини”, відтворення тих суспільних, включаючи економічні, відносин, в які люди вступають один з одним, нарешті, “відтворення” природних ресурсів і навколишнього природного середовища, що виступають природною основою будь-якого виробництва. При цьому важливо відрізнити різні ступені “виробничого спілкування” людини з природою. Перший ступінь – це використання первинних елементів природи (видобування ко-

рисних копалин, вилов риби, заготівля лісу і т.ін.). Організаційно даному ступеню відповідають природничо-експлуатаційні підприємства. Другий ступінь – це власне виробництво матеріальних благ (готової продукції) на основі використання напівфабрикатів. Організаційно сюди відноситься уся обробна промисловість, будівельна індустрія і т.ін. Третій ступінь – природоохоронна та природовідтворююча діяльність, яку організаційно реалізують природничо-господарські та спеціалізовані підприємства і служби. Місце ж відносин природокористування визначається їх функціональною роллю в процесі суспільного відтворення : привласнення (відчуження) елементів природи та їх перетворення у продукти; відтворення елементів природи та її асиміляційного потенціалу; охорона навколишнього природного середовища.

Третім провідним принципом методології дослідження має бути підхід до економічних досліджень в галузі природокористування з точки зору необхідності розв'язання проблем суспільного відтворення. Генетична єдність суспільства і природи, процеси все більшого взаємопроникнення цих двох систем, порушення рівноваги між ними, еколого-економічна несталість на сучасному етапі розвитку національної економіки України об'єктивно дозволяють вести мову про відтворення навколишнього природного середовища як момент процесу суспільного відтворення. Екологічний чинник впливає не тільки на власне процес виробництва, а й також на інші відтворюючі фази: реалізацію і споживання. Він впливає на темпи економічного розвитку і на пропорції суспільного відтворення. Зокрема, незаперечним є його вплив на територіальні пропорції виробництва, на співвідношення між споживанням і нагромадженням та інше. І цей вплив не слабшає, навпаки, він стає все сильнішим та різноманітнішим. Природа, що є важливою умовою і чинником виробництва, стає зараз і його ре-

зультатом, тобто вона начебто фільтрується працею, отримуючи соціальне забарвлення. Внаслідок цього застаріває погляд на екологічні витрати як витрати непродуктивні, відкривається перспектива створення принципово нового господарського механізму суспільства. Але такий підхід потребує відомої переорієнтації економічного мислення. Сутність її полягає в тому, що суспільне виробництво має розглядатися не тільки як виробництво матеріальних благ в їх традиційному розумінні, але й як відтворення елементів природи, що залучаються у виробництво, природних умов життєдіяльності людини; враховуватися повинні не тільки витрати минулої і поточної, а й майбутньої праці. А це означає: " як втілення праці, яка потенційно збережена через те, що суспільство може спертися на деякий запас ресурсів біосфери, а також як втілення майбутньої праці, яку необхідно витратити після завершення процесу виробництва для збереження даних ресурсів в нормальному стані, природа виступає сьогодні в якості економічної категорії"[9]. Визнання природних ресурсів і навколишнього природного середовища, що розглядаються з їх соціально-економічного боку, економічними категоріями дозволяє прийти до висновку, що відносини з природокористування, матеріальною основою яких є привласнення елементів природи, включаючи відтворення і охорону навколишнього природного середовища, -- мають бути предметом економічного дослідження, а об'єктом дослідження мають виступати різні закономірності, що виникають у системі екологізованих економічних відносин. Таке розширення об'єкту і предмету економічної теорії є відбиттям складної еволюції процесу взаємодії суспільства і природи, взаємопроникнення економічної і екологічної систем. Даний підхід, однак, не означає руху в бік прихованого мальтузіанства або соціал-дарвінізму, ототожнення законів природи і суспільства. Справа в тому, що в світі нових знань

про взаємодію суспільства і природи, як ніколи раніше виявилася обмеженість як класичної економічної теорії, так й маржинального критерія розвитку; примітивність "економічної людини" стає важливим чинником у сучасній науці. Різку критику "суто економічного підходу" до предмету економічної науки, правда, дещо в іншому аспекті, можна знайти у С.М. Булгакова, що писав: "Своєрідним евдемонізмом пройняте основне переконання сучасної економічної теорії, згідно якому зростання потреб та, як наслідок, задоволень від їх задоволення є основним принципом економічного розвитку. Культурою і культурністю в очах економічної науки є саме зростання потреб і можливість їх задоволення... Настільки прямолінійна точка зору, яка, не розрізняючи потреб духу і тіла, обоюдно зростання потреб як таке, є не тільки помилковою, а й антиморальною"[10]. Не тільки екологізація, а й також інформатизація, перехід до творчого характеру праці, деєкономізація – все це суть емпіричні факти, що входять у протиріччя з усталеним традиційним знанням, загальнонауковою парадигмою. Важливо уяснити, що, хоча природні ресурси і є складовою частиною матеріального багатства, але все ж вони мають свою специфіку, оскільки це благо (наприклад, повітряний басейн, океанські екосистеми, ліс як чинник збалансованої структури екосистеми та ін.), з одного боку, є загальним, а з другого, має здатність самовідтворюватися. Оскільки має змінитися зміст предмету і об'єкту дослідження, то мають змінитися й економічні форми (інтереси, критерії, принципи, методи пізнання). Серед нових парадигмальних рішень являє собою інтерес традиція російської економічної думки (І.Т. Посошков, В.М. Татищев, С.М. Булгаков): підхід до економічної системи як до цілісного господарства, розглядання економіки як органічної частини всеохоплюючої людської діяльності.

Викладене в даній статті дозволяє сформулювати наступні основні висновки та рекомендації. Складовою частиною економічної безпеки країни є формування екологічно інтегрованого менеджменту як на загальнодержавному рівні, так й на рівні окремих суб'єктів господарювання. На кожному з цих рівнів є потрібною розробка та реалізація комплексної програми з екологічно інтегрованого менеджменту. При розробці такої програми пропонується виходити з наступних методологічних принципів дослідження сучасного природокористування: генетична єдність природи і суспільства; опосередковуюча роль суспільного виробництва у взаємозв'язку суспільства і природи; підхід до економічних досліджень в галузі природокористування з точки зору необхідності розв'язання проблем суспільного відтворення.

Список літератури

1. Кравцов В. Современные научные подходы к окружающей среде и социально-экономическому развитию. // Экономика природопользования. Под ред. Л. Хенса, Л. Мельника, Э. Буна. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 46.

2. Джигирей В.С. Экология та охорона навколишнього середовища. – К.: Знання, 2000. – С. 89.

3. Naisbitt J. *Macrotendencies*. – N.Y.: Pitman, 2001. – P. 46.

4. Бран П. Экономика стоимости. – Кишинев: Штиинца, 1992. – С. 95.

5. Шабунина И.М. Экологическая парадигма устойчивого общественного развития. // Поволжский экологический вестник. Выпуск 2. – Волгоград: Комитет по печати, 2001. – С. 9.

6. Маркс К. Капитал. – Том 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Второе издание. – Том 23. – С. 188.

7. Пахомова Н.В. Экономическая структура природопользования: становление, функционирование, совершенствование. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1985. – С. 12.

8. Шабунина И.М. Экологическая парадигма устойчивого общественного развития. // Поволжский экологический вестник. Выпуск 2. – Волгоград: Комитет по печати, 2001. – С. 14.

9. Экономические проблемы оптимизации природопользования./ Под ред. Н.П. Федоренко. – М.: Наука, 2000. – С. 60.

10. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 2000. – С. 284.

И.Н. МАРТЫНЕНКОВ,
ДонНТУ

УЧАСТИЕ УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННЫХ МИРОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СВЯЗЯХ

Развитие периферийных стран определяется взаимодействием двух крупнейших тенденций, двух взаимопереплетающихся, хотя и не всегда совместимых стратегий или моделей развития. Первая ориентирована на максимальную мобилизацию с помощью государства имеющихся в стране ресурсов, на развитие внутреннего рынка и националь-

но-хозяйственного комплекса, на сплочение нации и общества. Вторая исходит из перспективы неолиберальной глобализации. Она предполагает форсированную интеграцию развивающихся стран в мировое хозяйство, ориентацию на анклавное развитие при использовании финансовых средств и технологий, поступающих из-за границы.